

УДК 378:78

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/84-2-5>

Анжеліка КАРАЩУК,

orcid.org/0009-0008-8247-2699

викладач кафедри виконавських дисциплін № 2

Київської муніципальної академії музики імені Р.М. Глієра

(Київ, Україна) vaproject.ukraine@gmail.com

Ірина ДАШАК,

orcid.org/0009-0004-8858-8941

старший викладач кафедри виконавських дисциплін № 2

Київської муніципальної академії музики імені Р.М. Глієра

(Київ, Україна) dashira@ukr.net

Оксана ТУРЧАК,

orcid.org/0009-0009-4110-9890,

викладач кафедри виконавських дисциплін № 2

Київської муніципальної академії музики імені Р.М. Глієра

(Київ, Україна) natakami82@ukr.net

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОБОТІ З ІНКЛЮЗИВНИМИ СТУДЕНТАМИ В ЗАКЛАДАХ МИСТЕЦТВА

Інклюзивне навчання сьогодні є соціальною та етичною відповідальністю, яка позитивно впливає на студентів, що працюють над вдосконаленням, розвитком і підтримкою всіх членів суспільства. Інклюзивне навчання охоплює різноманітні форми, забезпечує участь усіх членів суспільства в освітніх програмах, усуває соціальні бар'єри та визнає права всіх студентів на навчальний досвід, який передбачає та відповідає різним навчальним потребам та уподобанням.

Методика інклюзивної освіти у сфері музичного мистецтва часто стає предметом інтересу дослідників. Центром уваги в існуючих розробках та методичних посібниках, як правило, є період раннього розвитку, що виявляється цілком закономірним – дитяча аудиторія є найбільш сприятливою віковою категорією для формування контакту, допомоги та ефективного використання прийомів музикотерапії. Процесу проведення занять зі студентами приділяється менша увага. Поряд з цим мало вивчені питання, що розкривають принципи ведення музичних занять із застосуванням спеціальної комп'ютерної техніки для осіб з порушеннями здоров'я.

У статті розглядаються особливості інклюзивного підходу в освітньому процесі, спрямованого на задоволення потреб студентів з інвалідністю. Підкреслюється перехід від медичної до соціальної моделі розуміння інвалідності та акцентується увага на адаптації освітнього середовища до потреб студентів. Особлива увага приділяється творчим напрямкам для студентів з порушеннями зору, зокрема навчання музики. Описано принципи та методи організації навчання з урахуванням індивідуальних особливостей та необхідності використання спеціальних навчальних матеріалів, таких як шрифт Брайля, аудіоматеріали та адаптовані технічні засоби. Представлено роль моторики у навчанні гри на фортепіано та компенсаторні прийоми, спрямовані на розвиток слухового і тактильного аналізаторів. Підкреслюється важливість словесних пояснень і наочних демонстрацій у навчальному процесі для студентів з порушеннями зору. Наголошено на необхідності подальшої розробки методичних підходів для забезпечення якісної інклюзивної освіти.

***Ключові слова:** інклюзивна освіта, студенти, порушення зору, фортепіано, шрифт Брайля, клавіші, кінестетичні відчуття.*

Anzhelika KARASHCHUK,

orcid.org/0009-0008-8247-2699

Professor at the Department of Performing Disciplines № 2

R. Glier Kyiv Municipal Academy of Music

(Kyiv, Ukraine) vaproject.ukraine@gmail.com

Iryna DASHAK,

orcid.org/0009-0004-8858-8941

Professor at the Department of Performing Disciplines № 2

R. Glier Kyiv Municipal Academy of Music

(Kyiv, Ukraine) dashira@ukr.net

Oksana TURCHAK,

orcid.org/0009-0009-4110-9890

Professor at the Department of Performing Disciplines № 2
R. Glier Kyiv Municipal Academy of Music
(Kyiv, Ukraine) natakami82@ukr.net

BASIC PRINCIPLES OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN WORKING WITH INCLUSIVE STUDENTS IN ART INSTITUTIONS

Inclusive education today is a social and ethical responsibility that positively affects students working to improve, develop and support all members of society. Inclusive education respects diverse forms, ensures the participation of all members of society in educational programs, eliminates social barriers and recognizes the rights of all students to an educational experience that serves and meets different educational needs and preferences.

Inclusive education methodologies in the field of music and the arts are often the focus of researchers. As a rule, in existing developments and methodological manuals, the main attention is paid to the early period of development, which is quite natural. Less attention is paid to the process of learning with students. Along with this, the issue of determining the principles of conducting music classes using special computer technologies for students with health disorders is also poorly researched.

The article examines the features of an inclusive approach in the educational process aimed at meeting the needs of students with disabilities. Emphasis is placed on the transition from a medical to a social model of understanding disability, and attention is also paid to adapting the educational environment to the needs of the student.

Special attention is paid to creative areas for students with visual impairments, in particular music education. The principles and methods of organizing education are described, taking into account individual characteristics and the need to use special educational materials, such as Braille, audio materials and adapted technical means.

The role of motor skills in learning to play the piano and compensatory techniques aimed at the development of auditory and tactile analyzers are revealed. The importance of verbal explanations and visual demonstrations in the educational process for students with visual impairments is emphasized.

The need for further development of methodological approaches to ensure high-quality inclusive education is emphasized.

Key words: *inclusive education, students, visual impairment, piano, Braille, keys, kinesthetic sensations.*

Постановка проблеми. Інклюзивний підхід в освіті став стверджуватись завдяки тому, що на зміну медичної моделі інвалідності, сенс якої зводився до мінімізації порушень шляхом медичної допомоги, приходять соціальна модель розуміння інвалідності, при якій той, хто не навчається з обмеженими можливостями здоров'я, є носієм проблеми, а суспільство, існуюча система освіти неспроможні задовольнити повною мірою особливі освітні потреби молодшої людини з обмеженими можливостями здоров'я. Для задоволення освітньої потреби для осіб з обмеженими можливостями здоров'я створюються спеціальні умови, що включають наявність освітніх програм, адаптованих для навчання таких осіб, навчальну та навчально-методичну літературу, дидактичні матеріали, спрямовані на надання допомоги освоєння освітньої програми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Педагогіка приділяє значну увагу інклюзивній освіті, яка має на меті забезпечити рівний доступ до освіти учням з особливими освітніми потребами: Таранченко О., Гаврилюк О. В. розглядають принципи рівноправності та індивідуалізації навчального процесу для студентів з особливими освітніми потребами; Лобанова С. М. розглядає

специфічні методи викладання мистецтва, зокрема музики, студентам з різними видами інвалідності; Кравченко С. І. акцентує увагу на важливості психологічного супроводу в період навчання для інклюзивних студентів.

Мета дослідження: визначити основні принципи педагогічної діяльності в роботі з інклюзивними студентами в закладах мистецтва, зокрема під час проведення уроків фортепіано.

Виклад основного матеріалу. Ведення освітнього процесу зі студентами з патологією здоров'я регламентується низкою документів, визначається спеціальним методичним забезпеченням, вимогою до оснащення аудиторій та своєю специфічною тимчасовою організації заняття. Це очевидно, оскільки правильний підхід до організації занять, правильно заданий напрямок реабілітаційної допомоги викладача формують стійкий фундамент для подальшого безперешкодного, доступного навчання. Складаються принципи ведення занять та освоєння матеріалу в органічному середовищі.

Інклюзивна освіта передбачає поєднання фундаментальних, прикладних і предметних знань про соціально-педагогічні, психологічні та соціальні впливи на освітній процес, розвиток особистості, соціальне навчання та особливості

освітнього середовища. Метою соціально-педагогічних впливів є інтеграція можливостей суспільства сприяти позитивній соціалізації особистості з урахуванням принципів навчання на основі досвіду, відповідальності, взаємопідтримки, прозорості, сприяння та сумісності.

Принцип навчання на основі досвіду передбачає поєднання змісту навчання з формами, методами та прийомами в освітньому процесі. Соціально-виховний вплив здійснюється через вирішення соціально значущих проблем, професійних завдань та активну участь студентів у міжособистісних відносинах. Формування професійних умінь і навичок найбільш ефективно відбувається на семінарських і практичних заняттях з використанням активних методів і прийомів навчання.

Принцип взаємодопомоги відображає ефективність впливу змісту навчання на систему мікросоціальних відносин студентів у процесі професійної підготовки. Соціально-педагогічний вплив реалізується в системі змісту навчання, яка відображає специфіку надання допомоги через позитивний приклад, роз'яснення та доступ до духовної сфери. Соціально-педагогічний вплив реалізується на всіх етапах навчання, в індивідуальній свідомості, у змісті навчання, у всьому навчально-виховному процесі та у психолого-педагогічному впливі на соціальне середовище.

Принцип прозорості реалізується в усіх аспектах усвідомленого саморозвитку: на заняттях, у самостійній роботі студентів, на практичних заняттях та в адміністративних заходах.

Принцип фасилітації реалізується з метою підтримки учнів в активізації їхньої навчально-пізнавальної діяльності. Соціально-виховні впливи реалізуються через систему виховних стимулів шляхом мобілізації екологічних ресурсів об'єктів і суб'єктів виховного середовища, таких як орієнтація в системі суспільних відносин, формування національного мислення в процесі професійної підготовки, емоційно-духовна підтримка особистості в різних умовах життєдіяльності тощо. Процес здійснюється через систему виховних стимулів (Гозак, 2018).

Це стосується і загально-розвиваючих дисциплін, і курсу занять, і профільного музичного навчання.

Викладання такої творчої дисципліни, як музика, потребує особливої уваги. Це пов'язано з тим, що розвиток музичних здібностей студентів з порушеннями здоров'я потребує індивідуального підходу та використання спеціальних методик.

Музика є найбільш доступним і звичним видом мистецтва для людей з порушеннями зору, оскільки

пов'язані зі слуховим сприйняттям, яке відіграє важливу роль у їхньому житті. Схильність людей з вадами зору до музики відома давно. Серед них є великі виконавці, такі як органісти, клавесиністи, флейтисти й піаністи. Книга Ш. Мозера «Незрячі музиканти семи століть», опублікована в Гамбурзі в 1956 році, надає інформацію про відомих музикантів останніх семи століть.

Ім'я незрячої піаністки Марії Параді пов'язане з творчістю відомого француза Валентина Гаюї, першого винахідника методу навчання незрячих. Джерела, що збереглися, свідчать, що її мистецтво допомогло підтвердити загальну методику викладання Гаюї. Коли чутки про успіх методики Гаюї поширилися, в різних містах Європи з'явилася низка шкіл для сліпих (Шевченко, 2020).

У всіх школах музику викладали поряд з усіма загальноосвітніми предметами та ремеслами. Таким чином, кінець 18 століття можна вважати періодом, коли почалося «шкільництво», а разом з ним і музична освіта для сліпих.

Вплив музики на розвиток вищої психічної діяльності людей з вадами зору посилюється з ростом музичної обізнаності. Музика сприяє розвитку пам'яті, сили та багатства слухових образів, фантазії та уяви, волі, комбінаторних здібностей і асоціативного мислення у людей з вадами зору. Все це активізується емоційно-естетичною силою музики і демонструється на уроках музики.

З іншого боку, дослідники вказують на низку проблем: «Незважаючи на те, що з'явилася нормативна база, у багатьох випадках проблема створення спеціальних умов і матеріалів для спільного навчання людей з інвалідністю ще не вирішена» (Кузьменко, 2017). Важливу роль на уроках музики відіграють адаптовані навчальні матеріали: друковані матеріали зі збільшеним шрифтом, електронні документи, аудіопідручники, посібники, надруковані шрифтом Брайля, ноти, надруковані шрифтом Брайля, тривимірні репродукції нот, надруковані на 3D-принтері. У деяких випадках використовуються адаптовані партитури, в яких деякі елементи партитури, такі як розмір, товщина і колір штилів і головок нот, змінені, щоб полегшити їх читання для людей з порушеннями зору.

Розглянемо особливості викладання гри на фортепіано студентам з порушеннями зору. Ця категорія потребує особливих підходів, таких як адаптація методів викладання, використання спеціальних матеріалів та індивідуалізація навчального процесу.

Проблема визначення принципів реалізації занять із застосуванням спеціального комп'ютерного обладнання для осіб з порушен-

нями здоров'я наразі є недостатньо дослідженою в методичній літературі. Крім того, напрямок аналізу використання допоміжних електронних пристроїв на уроках музики для людей з порушеннями зору є явищем, яке рідко розглядається в публікаціях. Висока питома вага практичних елементів та індивідуальної роботи з музикою вимагає відповідних коректив у процесі музичної освіти людей з інвалідністю (Козловський, 2021).

Ці виклики вимагають особливого підходу до організації навчального процесу в мистецьких закладах. На уроках музики, особливо фортепіано, необхідно дотримуватися певних принципів освітньої діяльності, які враховують специфіку інклюзивної освіти. Особлива складність уроків фортепіано для студентів з порушеннями зору зумовлена своєрідною роздвоєністю психологічної установки, яка впливає на невизначеність у виборі надійної опори для рухових навичок між зоровим і моторним відчуттями. Зорове сприйняття студентів з порушеннями зору може перешкоджати їхньому розвитку в технічній сфері гри на фортепіано, де більш доречним є повноцінне використання інших органів чуття та сприйняття. Природна гра на фортепіано має схожі характеристики з грою студентів з порушеннями зору, такі як страх відриватися від клавіш та недостатня пластичність.

Водночас тенденція до використання зорового сприйняття перешкоджає належному розвитку моторики. Рухове відчуття забезпечує більш надійну опору при виконанні певних фізичних рухів (наприклад, перенесення рук на велику відстань) у порівнянні з частково зрячими людьми.

З цієї точки зору можна зробити висновок, що правильним є використання таких методів навчання, які спрямовані на розвиток моторики у студентів з порушеннями зору. Практично, основний шлях для цього наступний: з самого початку навчання таких студентів педагогі інструктують, щоб вони не дивилися на клавіатуру, коли кладуть руки на клавіші, щоб виключити можливість «намацування».

Таким чином, розвиток точних рухів у студентів з порушеннями зору слід навчати на основі розвитку їхніх здібностей до «здогадки», «сприйняття відстані» і «відчуття самого руху». Характер руху руки в уявленні студента (м'який, вільний, «ніжний») у поєднанні з образом ніжного «погладження» відповідає вимогам техніки м'якого підняття та опускання руки на клавіатурі. Після того, як студент опанував техніку опускання руки, він може переходити до видобування звуку безпосередньо на інструменті, використовуючи техніку *non legato*. Ключовим моментом тут є збереження

м'якості і відчуття свободи, які студент вже відчуває при опусканні рук на клавіші.

Формулювання принципів навчання студентів з порушеннями зору необхідним прийомом і навичкам має ґрунтуватися на основних принципах загальної фортепіанної педагогіки та фортепіанного викладання в цілому. Слід зазначити, що ці принципи є принципово новими і невідомими у фортепіанній педагогіці. Специфіка методики викладання студентам з вадами зору полягає в акцентуванні уваги на важливості одного методу викладання над іншим. Якщо викладач не має можливості візуально зрозуміти демонстрований прийом, необхідно доповнити його словесними поясненнями та «фізичними» демонстраціями (Білик, 2019).

Ці методи навчання студентів з порушеннями зору можна вважати особливими, оскільки їх значення незмірно більше, ніж у звичайній фортепіанній педагогіці.

Найкращий спосіб для студентів з порушеннями зору досягти звільнення руки — це прагнення (за вказівкою педагога) отримати звуки певної якості («красиві», «повні», «м'які» і т.д.). Зв'язок слухового уявлення образів рухів з характером звуку особливо важливий для студентів з порушеннями зору. Важливо дати студентам відчути різницю між відчуттями напруженої та вільної руки, пов'язати залежність якості звуку від зміни стану руки.

Конкретне, тактильне сприйняття, пов'язане з рухом, з одного боку, і слуховим контролем, з іншого, допомагає студентам з порушеннями зору видобувати інструментальні звуки за допомогою правильно організованих рук. Дуже важливо, щоб мовні та описові засоби, які використовують педагоги, відповідали чуттєвому та образному досвіду сприйняття, доступному студентам з порушеннями зору.

Однак справжню цінність допомога педагога студентам з порушеннями зору в розумінні сутності потрібної техніки гри, рухів рук, вільних відчуттів і т.д. може набути тільки в тому випадку, якщо вона поєднується з усвідомленням можливості досягнення задуманого бажаного звукового результату. Звуковий результат, який є метою, що спонукає студента (під керівництвом педагога) до пошуку необхідного прийому, одночасно є вирішальним критерієм оцінки його доцільності (Біла, 2022).

Так, пояснюючи студентам з порушеннями зору характер гамоподібних рухів руки, зокрема «хвиль» і «петель», ми пов'язуємо демонстрацію руху з поставленою перед ними звуковою метою, а саме досягнення рівного, безперервного звучання

мелодійної лінії в момент постановки першого пальця і переміщення руки над ним. Ця ж звукова мета досягається показом хвилеподібних рухів руки в арпеджіо, пом'якшенням звучання легким і м'яким рухом руки вгору (відпусканням) в кінці фрази тощо. Тому характер рухів рук (та їх окремих частин) повинен бути точно описаний словами, роз'яснений та ідентифікований через відповідні «фізичні» демонстрації і, найголовніше, виконаний так, щоб досягти запланованого звукового результату. Саме так можна продемонструвати конкретні прийоми студентам з порушеннями зору.

Створення комфортного психологічного середовища в інтегрованому класі фортепіано є найважливішою умовою в процесі навчання студентів з порушеннями зору. Одним з найважливіших кроків на цьому шляху є формування команди колег-однодумців. Це нелегке завдання для групи студентів-виконавців, адже весь навчальний процес, зрештою, спрямований на розвиток творчих особистостей. Викладачі повинні бути обізнані з усіма специфічними ситуаціями, які можуть викликати непорозуміння та конфлікти. Подібно до того, як прості порівняння ігор можуть завдати серйозного удару по самолюбству і призвести до втрати студентів з порушеннями зору впевненості у власних силах, педагогічна мудрість полягає в тонкому психологічному коригуванні міжособистісних стосунків, які розвиваються у студентів.

Таким чином, психологічна складова роботи педагога є необхідною умовою як для партнерського спілкування студентів, так і для якості їхньої професійної підготовки.

Для всіх виконавців перебування на концертній сцені пов'язане з широким спектром емоційних і психологічних переживань. Психологічна підготовка до виступу починається з моменту розучування твору і закінчується дотриманням виконавцем передконцертних правил поведінки. Психологічна підготовка до концерту для студентів з порушеннями зору передбачає, перш за все, концентрацію на позитивних аспектах свого виступу. Існують різні види мотивацій, які впливають на передконцертний психологічний стан виконавця. Вони стосуються ставлення виконавця до твору, що виконується, ставлення виконавця до аудиторії та професійного саморозвитку (Бриль, 2019).

Для незрячих виконавців основною мотивацією для виступів на концертах є самореалізація. Тому важливим є психологічний супровід. Психологічна підтримка важлива тому, що вона формує впевненість у свідомості студентів з порушеннями зору, підкреслює їхню незалежність та

індивідуальність і допомагає їм боротися з комплексом «самозаспокоєння». Аспекти адаптації включають моделювання виконання вокалістом? пісень у конкретних сценічних умовах. Це включає в себе уявлення виконання і всіх рухів під час виступу, концентрацію на образах в межах слухового сприйняття, уявлення акустики залу тощо.

Для студентів з вадами зору особливо важливими є організаційні та технічні деталі, такі як розташування глядацьких місць та відстань між фортепіано і сценою. Найменша «надзвичайна ситуація» може вивести такого виконавця зі стану сценічної концентрації. Тому бажано проводити достатню кількість репетицій з концертмейстером, щоб переконатися, що виконавець вміє користуватися сценічним простором.

Необхідність виконувати концертну програму на підготовленому інструменті є поширеним стресором у роботі піаністів. Студенти з порушеннями зору гостро відчують конструктивні особливості своїх інструментів. Різниця в розмірах інструменту і детальна конструкція клавіш (наприклад, висота і ширина клавіш) можуть викликати плутанину і дискомфорт у виконавця за відсутності візуальної оцінки.

Висновки. У фортепіанному навчанні студентів з порушеннями зору функція зорового аналізатора повинна бути замінена діяльністю слухового та рухового аналізаторів. Це пов'язано з тим, що слуховий аналізатор в першу чергу відповідає за функцію контролю рухів рук у просторі під час гри на інструменті. Заміна зорових функцій слуховими у фортепіанній грі студентів з порушеннями зору зумовлена можливістю розвитку необхідних звуковисотних і просторових відношень. Вивчення техніки *non legato* (гра вертикально опущеними руками на клавішах зверху вниз) може допомогти студентам з порушеннями зору подолати тенденцію до «намацування» клавіш. Виходячи з того, що для студентів з порушеннями зору здатність «передбачати» є відправною точкою для організації точних ігрових рухів, розвиток слухової сфери в цілому слід вважати найважливішим завданням фортепіанного навчання.

Слухове переживання (відчуття) висоти звуку займає в цьому контексті особливе місце. Специфіка розвитку звуковисотного відчуття в студентів з порушеннями зору пов'язана з необхідністю приділяти особливу увагу розвитку одного з його елементів – «відчуття відстані» (або здатності оцінювати відстань між тонами). Почуття відстані розвивається в студентів з порушеннями зору в процесі навчання інтервальним рухам рук.

Методика викладання для студентів з порушеннями зору повинна ґрунтуватися на тому, що для виконання вимог фортепіанного виконавства недостатньо лише збереження зору. Питання, пов'язані з кінстетичним вихованням, а отже, з навчанням рухових навичок, заснованих на слуховому «передчутті», «сприйнятті відстані» та кінстезії, залишаються важливими у фортепіанній підготовці студентів з порушеннями зору.

Якість і професіоналізм повинні бути присутніми у всіх діях, ніколи не відступаючи і не перебільшуючи професійні наслідки фізичної інвалідності студентів з порушеннями зору. Деякі об'єктивні труднощі у розвитку виконавських навичок, з якими стикається цей контингент, повинні коригуватися високим професіоналізмом підготовлених до такої роботи педагогів і вимогливістю студентів-виконавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла О. О. Професійна підготовка фахівців мистецько-педагогічного профілю: теорія і практика. Ізмаїл : ІДГУ. 2022. 225 с.
2. Білик Н. В. Технології інклюзивного навчання в мистецьких закладах освіти. Львів: Львівська національна музична академія. 2019. 88 с.
3. Гозак С. П. Інклюзивна освіта: організація навчання осіб з особливими освітніми потребами. Київ: Освіта України. 2018. 133 с.
4. Інклюзія в мистецькій освіті: виклики, практики, перспективи: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнарод. участю), 6–7 груд. 2019 р. / за заг. ред. М. М. Бриль. Київ: ДНМЦЗКМО. 2019. 420 с.
5. Козловський О. В. Основи музичної педагогіки для викладачів фортепіано в умовах інклюзивного навчання. Одеса: Мистецтво і освіта. 2021. 91 с.
6. Кузьменко Т. С. Психологічні та педагогічні аспекти інклюзивної освіти у мистецтві. Київ: Центр освітніх ініціатив. 2017. 185 с.
7. Шевченко І. М. Музична освіта для студентів з порушеннями зору: методологія та практика викладання. Харків: Вид-во ХНУМ, 2020. 147 с.

REFERENCES

1. Bila O. O. (2022) Profesiina pidhotovka fakhivtsiv mystetsko-pedahohichnoho profilu: teoriia i praktyka. [Professional training of specialists in the art and pedagogical profile: theory and practice]. Izmail : IDHU, 225. [in Ukrainian].
2. Bilyk N. V. (2019) Tekhnolohii inkluzyvnoho navchannia v mystetskykh zakladakh osvity. [Technologies of inclusive education in art educational institutions] Lviv: Lvivska natsionalna muzychna akademiia, 88. [in Ukrainian].
3. Hozak S. P. (2018) Inkluzyvna osvita: orhanizatsiia navchannia osib z osoblyvymy osvithnimy potrebamy. [Inclusive education: organization of education of persons with special educational needs]. Kyiv: Osvita Ukrainy, 133. [in Ukrainian].
4. Bryl M. M. (2019) Inkluziia v mystetskii osviti: vyklyky, praktyky, perspektyvy [Inclusion in art education: challenges, practices, prospects]: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. (z mizhnarod. uchastiu), 6–7 hrud. 2019 r. Kyiv: DNMTsZKMO, 420. [in Ukrainian].
5. Kozlovskiy O. V. (2021) Osnovy muzychnoi pedahohiky dlia vykladachiv fortepiano v umovakh inkluzyvnoho navchannia. [Fundamentals of musical pedagogy for piano teachers in inclusive education]. Odesa: Mystetstvo i osvita, 91. [in Ukrainian].
6. Kuzmenko T. S. (2017) Psykholohichni ta pedahohichni aspekty inkluzyvnoi osvity u mystetstvi. [Psychological and pedagogical aspects of inclusive education in art]. Kyiv: Tsentr osvitynikh initsiatyv, 185. [in Ukrainian].
7. Shevchenko I. M. (2020) Muzychna osvita dlia studentiv z porushenniamy zoru: metodolohiia ta praktyka vykladannia. [Music education for students with visual impairments: methodology and teaching practice]. Kharkiv: Vyd-vo KhNUM, 147. [in Ukrainian].